

فرایند ساخت واژگی اشتقاق در خسرو و شیرین نظامی

نازنین امیرارجمندی¹

سعیده علی‌نوری²

چکیده

فرایند اشتقاق نقش فعالی در واژه‌سازی³ دارد و جزء ساز و کارهای واژه‌سازی زایا و پربسامد زبان‌های مختلف، به ویژه زبان فارسی، محسوب می‌شود. از این رو، در مقاله حاضر قصد بر این است تا فرایند ساخت واژگی اشتقاق⁴ در خسرو و شیرین نظامی بررسی شود. نگارندگان در این پژوهش با استخراج واژه‌های مشتق و تحلیل آنها و همچنین بر اساس چارچوب نظری بائر⁵ (1983) فرایند اشتقاق، چگونگی وندافزایی⁶ (پیشوندافزایی⁷ و پسوندافزایی⁸) و نیز برآورد بسامد انواع وندهای به کار گرفته شده در واژه‌های مشتق این پیکره زبانی، یعنی خسرو و شیرین نظامی بررسی می‌شود. یافته‌ها حاکی از آن است که فرایند اشتقاق از نوع پسوندافزایی با بسامدی بالا و بسیار بیشتر از پیشوندافزایی در ساخت واژه‌های مشتق این پیکره کاربرد دارد. همچنین، پسوند «-ی» و پیشوند «نا-» پربسامدترین وندهای موجود و در مقابل پسوندهای «-سان»، «-وند»، «-ک»، «-گان»، «-دیس»، «-وش»، «-ور»، «-انی»، «-سیر»، «-فام»، «-نا»، «-آگین»، «-گین»، «-زار»، «-لاخ» و پیشوندهای «-ب» و «-وا» کم بسامدترین وندهای به کار رفته در ساخت واژه‌های مشتق این پیکره به شمار می‌روند.

واژه‌های کلیدی: اشتقاق، ساخت واژه، پسوندافزایی، پیشوندافزایی

¹ - استادیار، گروه زبان‌شناسی، دانشگاه آزاد واحد تاکستان n_arjmandi@yahoo.com

² - کارشناس ارشد زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه آزاد واحد تاکستان (نویسنده مسئول) saiali8805@gmail.com

³ - word formation

⁴ - derivation

⁵ - Bauer, L.

⁶ - affixation

⁷ - prefixation

⁸ - suffixation

1- مقدمه

برای شناخت و بررسی توانایی زبان فارسی در زمینه واژه‌سازی و ساز و کارهای مورد استفاده در این زبان، بررسی الگوهای ساخت‌واژه¹ و فرایندهای غالب واژه‌سازی از جمله اشتقاق در دوره‌های متوالی تحول زبان فارسی بسیار حائز اهمیت است. زیرا می‌توان روند تحول ساز و کارهای واژه‌سازی در این زبان را کشف کرد و فرایندهای مولد و زایای واژه‌سازی را باز شناخت. در این راستا، در پژوهش حاضر با در نظر گرفتن این مهم که فرایند اشتقاق از نوع پسوندافزایی به میزان بیشتری نسبت به پیشوندافزایی در ساخت واژه‌های مشتق زبان فارسی دخیل است (صادقی، 1372: 7) نوع وندافزایی (پیشوندافزایی یا پسوندافزایی) و برآورد بسامد پیشوندها و پسوندهای به کار گرفته شده در واژه‌های مشتق پیکره حاضر بررسی و تحلیل شده است.

2- پیشینه پژوهش

به اعتقاد طباطبایی (1382: 6-8) یکی از نقش‌های دستگاه صرف، واژه‌سازی است. که این دستگاه این امر مهم را از رهگذر دو فرایند ترکیب و اشتقاق انجام می‌دهد. طباطبایی اشتقاق را در دو نوع در نظر گرفته است یعنی اشتقاق گذرا و اشتقاق ناگذرا. اگر در نتیجه وندافزایی، مقوله دستوری واژه تغییر کند، اشتقاق از نوع گذرا خواهد بود و اگر وندافزایی باعث تغییر مقوله نشود، اشتقاق از نوع ناگذرا است. تحول وندهای اشتقاقی در دوره‌های مختلف زبان فارسی، بی‌شک یکی از کاربردی‌ترین روش‌ها برای بررسی تحولات و تغییرات واژه‌سازی در دوره‌های مذکور است. رضی‌پور (1383: 149-152) در پژوهش خود فرایند اشتقاق را در سه دوره زبان فارسی بررسی کرده است. وی اینگونه بیان می‌کند با وجودی که تعداد پسوندها و پیشوندهای دوره معاصر بیشتر از دوره باستانی است؛ روند واژه‌سازی سیر نزولی داشته‌است زیرا در دوره معاصر، به ندرت فعل ساده، که لازمه واژه‌سازی است، ساخته می‌شود. کلباسی (همان: 19) معتقد است در ساخت‌واژه دو لایه تصریفی و اشتقاق وجود دارد. گیلون² (1990: 5) با بررسی ساخت‌واژه در زبان سانسکریت به این مطلب اشاره می‌کند که وندهای اشتقاقی در زبان سانسکریت دو ویژگی دارند: 1- تکواژهای وابسته‌اند، 2- اغلب مقوله واژگانی پایه‌ای که بدان متصل می‌شوند را تغییر می‌دهند. مانند:

(اسم انتزاعی) یک → اسم

(Aguru) (+ va - اسم)

پسوند اسم‌ساز سنگین

به اعتقاد گیلون (1990) قوانین مورد نیاز برای تحلیل فرایند اشتقاق در زبان انگلیسی، دقیقاً مانند زبان سانسکریت است. برای مثال:

اسم → اسم + صفت در هر دو زبان

¹- morphology

²- Gillon, S.

صفت → صفت + فعل

به اعتقاد کاوچیج¹ (2004) اشتقاق یکی از فرایندهای ساخت‌واژی است که شباهتهایی با ترکیب دارد و در این فرایند، معنا و مقوله واژگانی واژه، با افزودن وندهای اشتقاقی تغییر می‌یابد. بوی² (2005) اشتقاق را به عنوان مجموعه‌ای از عملکردهایی که روی واژه‌ها انجام می‌گیرد تا واژه‌های دیگر مشتق شود، می‌داند. هر یک از عملیات فوق، در واقع، یک قانون ساخت‌واژی به همراه جنبه‌های آوا شناختی، معنایی و نحوی است که طی این عملیات، برخی تغییرات معنایی، آوایی و یا زیر مقوله‌ای برای واژه جدید رخ می‌دهد (همان).

3- ملاحظات نظری

3-1- اشتقاق

فرایند ساخت‌واژی اشتقاق، جزء فرایندها و ساز و کارهای ساخت‌واژی پر بسامد واژه‌سازی زبان فارسی و تقریباً اکثر زبان‌ها محسوب می‌شود (صادقی، 1372). فرایند اشتقاق را وند افزایشی³ نیز می‌نامند. در این فرایند، واژه‌های جدید با افزودن وند اشتقاقی به پایه واژگانی⁴ یا دستوری⁵ ساخته می‌شود. وند افزایشی، گاه گاه مقوله واژه پایه را تغییر می‌دهد و گاه تغییری در آن به وجود نمی‌آورد. وند افزایشی، فرایندی فراتر از افزودن و اتصال دو تک‌واژ⁶ (مانند وند و پایه) به یکدیگر است به گونه‌ای که وندها مقوله واژگانی⁷ پایه‌ای که بدان متصل می‌شوند را انتخاب می‌کنند. به عنوان شاهد، در واژه «un intelligent»، پیشوند «un -» می‌تواند به پایه‌ای با مقوله واژگانی صفت، متصل شود (هسپل ماث⁸ و همکاران، 2010: 34-35). بائر (1983: 31-33) در تعریف اشتقاق، این فرایند را در مقابل تصریف⁹ به کار برده و اینگونه شرح داده است که اشتقاق، فرایندی ساخت‌واژی است که به ساخت واژه‌های جدید منجر می‌شود و تعداد متغیرهای بسیار زیادی را در مجموعه‌ای باز در برمی‌گیرد. وی بر این باور است که اگر یک صورت واژه¹⁰ همراه با وندهایش (پیشوند یا پسوند) بتواند در برخی از جایگاه‌های خود در جمله با یک صورت پایه ساده جایگزین شود، آن صورت، اشتقاق را نشان می‌دهد. برای مثال، در جمله زیر، واژه «pain»

¹- Kavçiç, A

²- Booij, G

³- affixation

⁴- lexical base

⁵- grammatical base

⁶- morpheme

⁷- lexical class

⁸- Haspelmath, M

⁹- inflection

¹⁰- word form

که صورت پایه ساده است، می‌تواند جایگزین واژه « Frustration » شود که صورت واژه همراه با پسوند است.

1. Frustration made him stop writing his book.
2. Pain made him stop writing his book.

بائر (1983: 31) بر این باور است که فرایند اشتقاق به دو نوع فرایند تقسیم می‌شود: فرایند اشتقاق حافظ مقوله واژگانی¹ و فرایند اشتقاق تغییر دهنده مقوله² واژگانی. در اشتقاق حافظ مقوله واژگانی، واژه‌هایی تولید می‌شوند که از نظر مقوله واژگانی با واژه پایه برابرند. برای مثال، زمانی که پسوند «-dom» به اسم « king » افزوده می‌شود و صورت واژه « kingdom » حاصل می‌شود، مقوله واژگانی این صورت واژه با واژه پایه برابر است و به لحاظ مقوله واژگانی، اسم است. در مقابل در فرایند اشتقاق تغییر دهنده مقوله واژگانی، واژه‌های حاصل از این فرایند از نظر مقوله واژگانی، با واژه پایه خود متفاوت‌اند. برای نمونه وقتی پسوند «-ly» به اسم « king » افزوده می‌شود صورت واژه حاصل «kingly» است که به لحاظ مقوله متعلق به گروه صفت و با مقوله پایه خود (یعنی اسم) متفاوت است. بنابراین پسوند « - ly » پسوند اشتقاقی تغییر دهنده مقوله واژگانی و پسوند «-dom» ، پسوند اشتقاقی، حافظ مقوله واژگانی در زبان انگلیسی محسوب می‌شوند. بائر (همان: 32) همچنین به این نکته اشاره کرده است که اکثر پیشوندهای اشتقاقی در زبان انگلیسی حافظ مقوله واژگانی و در مقابل پسوندهای اشتقاقی، معمولاً تغییردهنده مقوله واژگانی‌اند. شقاقی (1387: 54) معتقد است که وندهای اشتقاقی برای ساختن واژه‌های زبان به کار می‌روند و اتصال این وندها به پایه، اغلب باعث تغییر مقوله آن می‌شود. اما همیشه مقوله آن را تغییر نمی‌دهد و شاید بتوان گفت که زیر مقوله³ واژه را تغییر می‌دهد. دهد. برای مثال افزودن پسوندهای «-ان» ، «-ار» به ریشه فعلی، صفت و اسم می‌سازد، مانند « نالان » که صفت است. اما در نمونه‌هایی مانند افزودن پسوند اشتقاقی «-بان » و « -ه » به پایه تغییری در مقوله نحوی آن ایجاد نمی‌کند زیرا هم « باغ » و هم « باغبان » که از اتصال « باغ » به پسوند « -بان » ایجاد شده، اسم‌اند. وی (همان: 55 و 89) بر این باور است که وندهای اشتقاقی به طبقه باز تعلق دارند و تعدادشان ثابت نیست. وند افزایی یا اشتقاق به لحاظ نظری، محدودیتی ندارد و می‌توان وندهای متعددی را به پایه افزود، اما محدودیت‌های شناختی⁴ کاربردی⁵ ، آوایی⁶ ، معنایی⁷ ، ساخت‌واژی⁸ و نحوی⁹ ، مانع از

1- Class maintaining

2- Class changing

3- Sub categorization

4- Cognitive constraint

5- Pragmatic constraint

6- Phonological constraint

7- Semantic constraint

8- Morphological constraint

9- Syntactical constraint

مانع از اتصال بعضی وندها به برخی پایه‌ها می‌شوند. شقاقی (همان: 35-36) واژه را به لحاظ ساخت اشتقاقی به انواع بسیط¹، مرکب² و مشتق³ تقسیم می‌نماید. واژه‌های بسیط، همان تک‌واژه‌های آزاد⁴ - محسوب می‌شوند که فاقد ساختار صرفی‌اند و تنها به عنوان عناصر بسیط می‌توانند در ساخت‌های صرفی، پایه واقع شوند مثل «نیک» یا «دل». واژه‌های مرکب از دو یا چند تک‌واژه آزاد ساخته شده‌اند مانند «کم کار». واژه‌های مشتق نیز از یک یا چند تک‌واژه آزاد با یک یا چند وند اشتقاقی ساخته می‌شوند، مانند «کارگری». به باور کلباسی (1388: 82) وندهای اشتقاقی به سه شکل پیشوند، میانوند⁵ و پسوند به کار گرفته می‌شوند که در زبان فارسی میانوند وجود ندارد و نیز از طرفی پسوند اشتقاقی تنها در کلمات غیر فعلی (اسم، صفت، قید و...) یافت می‌شود و فعل پسوند اشتقاقی ندارد. بنابر نظر کلباسی (همان) تعداد پیشوندهای اشتقاقی در سنجش با پسوندهای اشتقاقی بسیار کمتر است. از سوی دیگر کاتامبا⁶ (1993: 79-80) در مورد فرایند اشتقاق که اساساً آن را وندافزایی می‌نامد، معتقد است که فرایندهای اشتقاقی نسبت به فرایندهای تصریفی غیر قابل پیش‌بینی‌تر است و همچنین قواعد اشتقاقی به صورت منظم عمل نمی‌کنند و بر روی همه صورت‌ها انجام نمی‌گیرند. به اعتقاد او، ساخت‌واژه اشتقاقی، الگوهای واژگانی را نشان نمی‌دهد اما ساخت‌واژه تصریفی، صیغگان‌های واژگانی را به خوبی نشان می‌دهد. رویکرد آرونوف⁷ و فادمن⁸ (2010: 133) در مورد فرایندهای واژه‌ساز اینگونه است که شاخص‌ترین و اصلی‌ترین فرایند واژه‌ساز را فرایند اشتقاق می‌دانند و متذکر می‌شوند که ترکیب نیز ممکن است نوعی فرایند اشتقاقی محسوب شود. آنان (همان: 138) وندافزایی را نیز به سه نوع اصلی پسوند، پیشوند و میانوندافزایی و گاهی و در برخی زبان‌ها پیراوند⁹ افزایی تقسیم می‌کنند. به عقیده آرونوف و فادمن (همان: 151) اشتقاق، واژه‌های غیر بسیط می‌سازد که می‌تواند در واژگان ذهنی¹⁰ به عنوان مدخل جداگانه، ذخیره شوند. این واژه‌های غیر بسیط برخلاف واژه‌های بسیط مثل «dog»، ساختار ساخت‌واژی درونی دارند و به عنوان پایه اشتقاق‌های بعدی قرار می‌گیرند. این واژه‌های مشتق معنای ترکیب‌پذیر¹¹ ندارند. در ادامه این دو می‌افزایند (همان: 168) معنای واژه‌های غیر بسیط ساخت‌واژی، تقریباً از معنای سازه‌های آنها مشخص و قابل پیش‌بینی است و فقط زمانی که در یک بافت قرار گیرند و به کار روند، معنای خاص آن بافت را پیدا می‌کنند

1- simple

2- compound

3- derivative

4- free morpheme

5- infix

6- Katamb, F.

7- Aronoff, M.

8- Fudeman, K.

9- circumfix

10- mental lexicon

11- compositionality

4- تحلیل داده‌ها

این تحقیق از نوع تحقیق توصیفی- تحلیلی و شیوه جمع‌آوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای است. ابتدا از پیکره زبانی مورد استفاده، یعنی خسرو و شیرین نظامی، انواع وندهای به کار رفته (پیشوند و پسوند) در ساخت واژه‌های مشتق استخراج شده است. نگارندگان پس از مطالعه دقیق اشعار خسرو و شیرین نظامی با دقت و توجه بسیار واژه‌های مشتق را بر اساس ملاک‌های تشخیص این واژه‌ها استخراج و سپس انواع وندهای به کار رفته در ساخت آنها را بر اساس نظریه بائر (1983) و تقسیمات شقاقی (1387) و کلباسی (1388) تعیین کردند. این داده‌ها در دو گروه پیشوندافزا و پسوندافزا تقسیم و در نهایت بسامد و درصد هر یک از وندهای اشتقاقی به تفکیک پیشوند و پسوند تعیین شدند.

با توجه به داده‌های گردآوری شده از پیکره زبانی پژوهش، تعداد 383 واژه غیر بسیط از رهگذر فرایند اشتقاق ساخته شدند. از بین این تعداد واژه مشتق، تعداد 371 واژه مشتق به کمک فرایند پسوند-افزایی و 58 عدد از آنها با فرایند پیشوندافزایی ساخته شده‌اند.

4-1- پسوندافزایی

در فرایند اشتقاق اگر ونده افزوده شده، از نوع پسوند باشد آنگاه این فرایند از نوع پسوندافزایی صورت گرفته است (شقاقی، 1387: 88). در زیر انواع پسوندهای استخراج شده در خسرو و شیرین همراه توضیح چگونگی کاربرد و زایایی هر یک آورده شده است.

« ی - »

این پسوند از وندهای بسیار زایای زبان فارسی است که بیشتر اسم‌ساز است (مانند جوانی) و گاهی صفت نیز می‌سازد (مانند رومی). از آنجا که وندهای «-ای» و «-گی» گونه‌هایی یا به بیانی دقیق‌تر تکواژگونه‌هایی از ونده «-ی» محسوب می‌شوند و به لحاظ معنایی و نقشی همه به یک معنا و نقش اشاره دارند لذا در یکجا آورده و شمارش شده‌اند. برای نمونه به سبب شرایط آوایی، بعد از واکه /e/ گونه «-گی» استفاده می‌شود (مانند خفتگی) و یا پس از واکه /a/ گونه «-ای» به کار برده می‌شود (مانند شکیبایی).

« ۴ - »

وندی بسیار فعال و زیاست که گاه به اسم اشیاء اضافه می‌شود و مشتقاتی می‌سازد که دارای نوعی شباهت با واژه ریشه است. مانند: شاخه، دسته، گاه به ریشه می‌پیوندد و اسم می‌سازد: سپیده، شوره، گاه به برخی افعال می‌پیوندد و اسم شیء، اسم معنی و گاهی اسم فاعل می‌سازد: گیره، خنده، مانده (کشانی، 1371: 27-28).

« ش - »

پسوند «-ش» گاه با ستاک فعل ترکیب می‌شود (مانند بخشش) و گاه با صفت می‌پیوندد (مانند نرمش) و اسم می‌سازد.

«-وار»

«-وار» وندی نسبتاً زایا است. این وند با اسم یا صفت ترکیب می‌شود که گاهی به معنی دارندگی (مانند سوگوار) گاهی به معنای شباهت (مانند مسیح وار) و گاه به معنای قابلیت (مانند راهوار) است.

«-نده»

پسوند «-نده» با ستاک فعلی ترکیب می‌شود و صفت فاعلی می‌سازد. مانند: گوینده، خواننده.

«-گاه»

این پسوند اسم مکان می‌سازد. مانند: دانشگاه، آزمایشگاه و نیز پسوند «-گه» صورت کوتاه شده «-گاه» و در واقع تکواژگونه‌ای از آن محسوب می‌شود. مانند سحرگه.

«-ان»

پسوند «-ان» گاهی به ستاک فعل اضافه می‌شود و صفت می‌سازد (مانند لرزان، خندان) و گاهی به قید زمان متصل می‌شود و قیدهایی از همان نوع می‌سازد که معمولاً طول زمان را نشان می‌دهد. مانند: شامگاهان (کشانی، همان: 30).

«-ین»

این وند با اسم یا صفت ترکیب می‌شود، معنی نسبت دارد و بسیار زایا است (مانند بلورین، پیشین). در ضمن در اسامی خاص نیز فراوان به کار می‌رود (آذرین، شهین، نوشین، شیرین) (کلباسی، 1371: 123).

«-مند»

این وند دو گونه دارد: «-مند» و «-اومند» که هر دو وند به معنی دارندگی است. البته وند اول یعنی «-مند» نسبتاً زایا است و «-اومند» زایا نیست (کلباسی، همان: 140).

«-ا»

این پسوند به اسم، صفت یا ستاک فعلی متصل می‌شود و اسم (مانند گرما) یا صفت (مانند خوانا، دانا) می‌سازد (همان: 99).

«-انه»

پسوند «-انه» سه گونه دارد: «-انه»، «-گانه» و «-ایانه». این وندها معنای فاعلی (روانه) و قابلیت (شاهانه) را دارند، اما بیشتر آنها معنی شباهت (مردانه، دوستانه) و نسبیت (شکرانه، روزانه) را می‌رسانند. وند «-گانه» پس از واژه‌های مختوم به واکه /e/ ظاهر می‌شود (بچگانه) و «-ایانه» در واژه‌هایی چون سالیانه، تازیانه به چشم می‌خورد (همان: 103-104).

«-گر»

پسوند «-گر» به اسم یا صفت ملحق می‌شود و اسم یا صفت می‌سازد. این وند دارای معانی فاعلی، شغلی و دارندگی است (همان: 136).

«-ناک»

پسوند «-ناک» که امروزه دیگر زایایی ندارد، صفت می‌سازد و به معنای آمیختگی است (همان: 141).

« -بان »

وند « -بان » به معنای محافظ یا مسئول بسیار زایا است. این وند پس از الحاق به اسم، اسم‌سازی می‌کند (همان: 126).

« -گون »

پسوندد «-گون» به اسم متصل می‌شود و صفت می‌سازد. معنای این وند نسبتاً زایا شباهت است (همان: 137).

« -دان »

پسوندد « -دان » اسم می‌سازد. این وند بسیار زایای زبان فارسی به معنی مکان است (همان: 129).

« -ار »

پسوندد « -ار » با اسم یا ستاک فعلی گذشته ترکیب شده و اسم یا صفت می‌سازد (همان: 100).

« -گار »

پسوندد نسبتاً زایای « -گار » با اسم یا ستاک فعلی ترکیب می‌شود و اسم یا صفت می‌سازد (همان: 134).

« -ینه »

وند « -ینه » پس از اتصال به اسم یا صفت، اسم یا صفت می‌سازد که معنای نسبت دارد و در مقایسه با پسوندد « -ین » کاربرد کمتری دارد (همان: 124).

« -ستان »

پسوندد «-ستان» اسم ساز و به معنی مکان است.

« -مان »

پسوندد « -مان » در فارسی امروز بسیار غیر فعال غیرزایا است. این پسوندد که یک پسوندد ادبی است غیر از ستاک فعلی با اسم یا صفت هم ترکیب می‌شود (کشانی، 1371: 51-52).

با توجه به داده‌های گردآوری شده در خسرو و شیرین نظامی، تعداد 383 واژه مشتق (بسامد نوع) در این پیکره یافت شد. از بین این تعداد واژه مشتق، تعداد 371 واژه مشتق به کمک فرایند پسونداافزایی و 58 واژه با فرایند پیشونداافزایی ساخته شده‌اند. به سبب وجود 46 واژه مشتق که در ساخت واژه آنها فرایند پسونداافزایی و پیشونداافزایی توأم به کار رفته‌است و یا دو پسوندد با هم دیده شده‌است؛ از این رو تعداد کل واژه‌های غیر بسیط مشتق به کار رفته در این پیکره زمانی کمتر از مجموع واژه‌های مشتقی است که از طریق فرایند پسونداافزایی به اضافه فرایند پیشونداافزایی ساخته شده‌اند. برای مثال در مورد شرکت دو فرایند پسونداافزایی و پیشونداافزایی با هم، می‌توان واژه مشتق « ناشکیبی » که در ساخت آن هم پیشوندد « نا - » و هم پسوندد « - ی » به کار برده شده‌است و یا واژه مشتق « وامانده » که در ساخت آن هم پیشوندد « وا - » و هم پسوندد « - ه » دیده می‌شود را در نظر گرفت. همچنین برای مواردی که دو پسوندد در ساخت یک واژه مشتق حضور دارند، می‌توان واژه مشتق « گردشگاه » که در ساخت آن دو پسوندد « - ش » و « - گاه » شرکت داشته‌اند و یا واژه « زندگانی » که دو پسوندد « - ه »

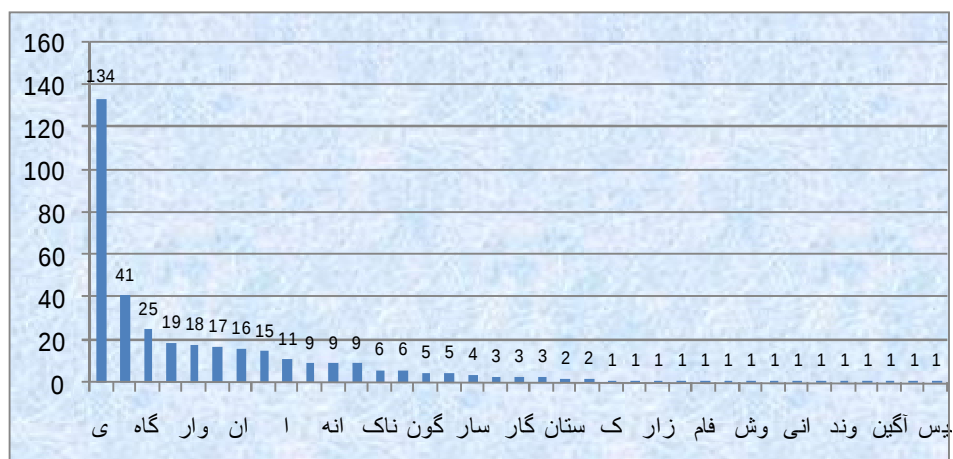
و « - انی » در ساخت آن دخالت داشته‌اند را مثال زد. در فرایند پسوند افزایی بالاترین بسامد در میان انواع پسوندها، متعلق به پسوند « - ی » و پس از آن به ترتیب پسوندهای « - ه » « - گاه » « - وار »، « - ش »، « - نده »، « - ان » و « - ین » در جایگاه دوم تا هشتم قرار دارند. در مورد کمترین میزان بسامد، مشاهده شد که پسوندهای « - سان »، « - وند »، « - ک »، « - گان »، « - دیس »، « - وش »، « - ور »، « - انی »، « - فام »، « - نا »، « - سیر »، « - زار »، « - لاخ »، « - گین »، « - آگین » با بسامد نوع یکسان (تنها یک واژه مشتق برای هر پسوند) کم بسامدترین پسوندها در این پیکره به حساب می‌آیند. سپس رتبه نهم تا بیست و دو به ترتیب مربوط به پسوندهای « - ا »، « - مند »، « - انه »، « - گر »، « - ناک »، « - بان »، « - گون »، « - دان »، « - سار »، « - ار »، « - گار »، « - ینه »، « - ستان »، « - مان » است. انواع پسوندها همراه بسامد هر یک از آنها و نمونه‌هایی از واژه‌های مشتقی که با اضافه شدن هر یک از این پسوندها ساخته شدند و در پیکره زبانی یافت شدند، در جدول زیر ارائه می‌شود.

ردیف	پسوند	بسامد	نمونه‌هایی از واژه‌های مشتق
1	- ی	134	مستی، شادی، نشانی، نهانی، گرامی
2	- ه	41	بوسه، سیزه، گفته، بنده، روانه، چرخه
3	- گاه	25	نزهتگاه، بارگاه، سحرگاه، تماشاگاه
4	- وار	19	رهوار، ثریا وار، پریوار، سزاوار، کله وار
5	- ش	18	بینش، گردش، جنبش، نالش، آسایش
6	- نده	18	تابنده، رونده، سوزنده، داننده، گوینده
7	- ان	16	شادان، بامدادان، ریزان، هراسان، جویان
8	- ین	15	نخستین، دوشین، زیرین، پشمین، چوبین
9	- ا	11	توانا، خارا، آشکارا، دانا، روشنا، بخشا
10	- مند	9	هنرمند، برومند، قیمتمند، سودمند
11	- انه	9	مادرانه، زیرکانه، عروسانه، شکرانه
12	- گر	9	پالانگر، آهنگر، تیرگر، صورتگر، رامشگر
13	- ناک	6	دردناک، دودناک، شغیناک، سهمناک
14	- بان	6	دیده بان، پشتیبان، بادبان، مهربان
15	- گون	5	گلگون، نیلگون، شکرگون، میناگون
16	- دان	5	کاردان، خاکدان، نقلدان، کاهدان
17	- سار	4	گرمسار، کوهسار
18	- ار	3	نمودار، گفتار، خریدار

19	-گار	3	آمرزگار، روزگار، رستگار،
20	-ینه	3	گنجینه، دوشینه، روزینه
21	-ستان	2	دلستان، گیتی ستان
22	-مان	2	شادمان، بیخانمان
24	-ک	1	گیلک
25	-گان	1	مهرگان
26	-زار	1	کشتزار
27	-سیر	1	گرمسیر
28	-فام	1	دُر فام
29	-نا	1	تنگنا
30	- دیس	1	طاق دیس
31	-وش	1	پریوش
32	-ور	1	رنجور
33	-انی	1	زندگانی
34	-سان	1	یاقوت سان
35	-وند	1	خداوند
36	-گین	1	غمگین
37	-آگین	1	مشک آگین
38	-لاخ	1	سنگلاخ

جدول (1) انواع پسوندها همراه بسامد و نمونه واژه مشتق برای هر یک در خسرو و شیرین نظامی

به منظور هرچه ساده و قابل مقایسه تر شدن بسامد انواع پسوندهای به کار رفته در واژههای مشتق خسرو و شیرین نظامی، توزیع فراوانی پسوندهای اشتقاقی در نمودار زیر ترسیم شده است. در این نمودار محور عمودی بسامد انواع پسوندها و محور افقی نشان دهنده انواع پسوندها است.

نمودار (1) توزیع فراوانی یسوندها در خسرو و شیرین نظامی

در نمودار فوق با مقایسه ستون‌های نمودار به روشنی قابل مشاهده است که پُر بسامدترین پسوندها «-ی» و «-ا» به ترتیب بیشترین بسامد فراوانی را در بین انواع پسوندهای موجود در خسرو و شیرین نظامی یعنی (134) و (41) به خود اختصاص داده‌اند و کم بسامدترین پسوندها از جمله «-نا» و «-فام»، از کمترین مقدار یعنی، (1) برخوردارند.

4-2- پیشوندافزایی

هر گاه در فرایند اشتقاق، وند افزوده شده از نوع پیشوند باشد، آنگاه این فرایند از طریق پیشوندافزایی صورت پذیرفته است (شقاقی، 1387: 88). در زیر انواع پیشوندهای استخراج شده در خسرو و شیرین همراه توضیح چگونگی کاربرد و زبایی هر یک ارائه می‌شود.

« - ٦ »

این وند با اسم، ضمیر، صفت، مصدر، ستاک فعلی حال یا ستاک فعلی گذشته ترکیب می‌شود و اسم، صفت یا قید می‌سازد (کلباسی، 1371: 94). پیشوند «نَ» گونه‌ای از وند «نا-» است و هر دو، معنای نفی دارند لذا داده‌ها به صورت یکجا آورده شده است. پیشوند «نا-» پربسامدترین پیشوند به کار گرفته شده در ساخت واژه‌های مشتق یکره زبانی این پژوهش، است.

« - »

در پیکره زبانی پژوهش، 26 واژه مشتق با پیوستن پیشوند «بی-» ساخته شده‌اند. این پیشوند یکی از دو پیشوند بُرِ سامد این پیکره محسوب می‌شود.

« ب - » و « و ا - »

با استناد به بررسی‌های صورت گرفته بر روی پیکره زبانی حاضر، دو پیشوند «ب-» و «وا-» با بسامد نوع 1 واژه، به طور یکسان عنوان کم بسامدترین پیشوند به کاررفته در این پیکره را به خود اختصاص داده‌اند.

انواع پیشوندها با ذکر بسامد و نمونه‌هایی از واژه‌های مشتقی که با افزوده شدن هر یک ساخته و از پیکره استخراج شدند در جدول زیر ارائه است.

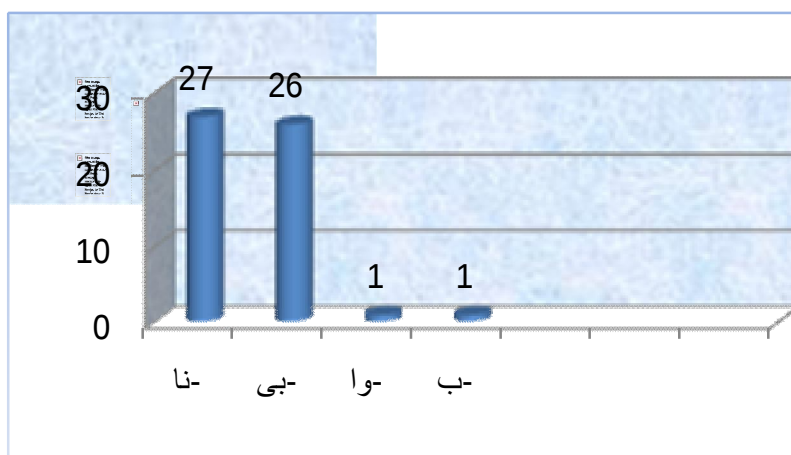
ردیف	پیشوند	بسامد	نمونه‌هایی از واژه‌های مشتق
1	نا-	27	ناپدید، ناجور، نامرد، نادان، ناساز
2	بی-	26	بی شرم، بی آفت، بیخود، بیکار
3	ب-	1	بهوش
4	وا-	1	وامانده

جدول (2) انواع پیشوندها همراه بسامد و نمونه واژه مشتق برای هریک در خسرو و شیرین نظامی

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته بر روی پیکره زبانی پژوهش حاضر یعنی خسرو و شیرین نظامی و با استناد به جدول فوق، اینگونه به نظر می‌رسد که فرایند پیشوندافزایی در مقایسه با پسوندافزایی در امر واژه‌سازی و تولید واژه‌های مشتق بسیار کمتر مورد استفاده قرار گرفته است. پیشوند «نا-» با بسامد 27 به عنوان پربسامدترین پیشوند به حساب می‌آید و در مقابل دو پیشوند «ب-» و «وا-» با کمترین بسامد، یک واژه مشتق برای هر کدام، جایگاه کم بسامدترین پیشوندها را در این پیکره زبانی به خود اختصاص داده است. به نظر می‌رسد، بسیاری از زیر مجموعه‌های حوزه ساخت‌واژه را نمی‌توان به راحتی و طبق قوانین روشن و مشخص مرزبندی کرد، از جمله ترکیب و اشتقاق یا اشتقاق و تصریف، یکی از شواهدی که حاکی از فقدان مرز مشخص بین ترکیب و اشتقاق است، گذر در زمانی¹ (تاریخی) یک عنصر از یک واژه، به یک وند، یا از یک وند به یک واژه است. البته مورد دوم با بسامد بالاتر رخ می‌دهد، یعنی گذر از یک وند به یک واژه طی زمان. برای مثال، دو صورت «ism» و «ology» که هم اکنون به عنوان واژه مستقل (البته در حالت جمع) به کار می‌روند، در ابتدا، نقش وند را ایفا می‌کردند و در طول زمان رفته رفته به صورت واژه کاربرد پیدا کرده‌اند. حال آنکه این دو واژه («ism» و «ology») در آینده‌ای بسیار نزدیک به عنوان صفر واژگانی در ترکیب شرکت می‌کنند و با عنصر واژگانی دیگر یک واژه مرکب می‌سازند. به عبارتی وندی که در یک زمان به پایه‌ای متصل می‌شد و واژه مشتق می‌ساخت، طی گذر زمان به واژه تبدیل شده و با واژه‌ای دیگر، واژه‌ای مرکب می‌سازد (بائر، 1983: 35). برخی از وندها (خصوصاً

¹- diachronic passage

پیشوند) در گذر زمان (تاریخی) تبدیل به وندی سترون شده‌اند و به عنوان بخشی از یک واژه بسیط در نظر گرفته می‌شوند و دیگر به عنوان وند در ساخت کلمات مشتق ایفای نقش نمی‌کنند و به عبارتی، بعضی از واژه‌های غیر بسیط ممکن است به مرور زمان بسیط شوند، به همین دلیل نگارندگان آنها را به عنوان وند لحاظ نکردند و به بیانی دیگر وندی سترون و غیر زایا در نظر گرفته شد. برای نمونه پیشوند «ام -» که زمانی به واژه بسیطی مانند «شب» افزوده می‌شد و واژه مشتق «امشب» را می‌ساخت و همینطور پیشوند «دُش -» که با افزوده شدن به واژه بسیط «نام»، واژه مشتق «دشنام» را ایجاد می‌کرد، در طول زمان، زایایی خود را از دست داده است و دیگر امروزه در امر واژه‌سازی مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. از این رو نگارندگان چنین وندهایی را جزء وندهای غیر زایا می‌دانند و به عنوان وند بررسی نشدند. به منظور مشاهده درصد فراوانی و همچنین مقایسه تصویری بسامد انواع پیشوندهای موجود در پیکره زبانی پژوهش حاضر، نمودار ستونی توزیع فراوانی انواع پیشوندها در زیر آمده است. در این نمودار محور عمودی نشان دهنده بسامد انواع پیشوندها و محور افقی دال بر انواع پیشوندها است.

نمودار (2) توزیع فراوانی انواع پیشوندها در خسرو و شیرین نظامی

همانطور که در نمودار فوق مشاهده می‌شود، ستون‌ها نشانگر بسامد نوع هر پیشوند است. با در نظر گرفتن و مقایسه ستون‌های این نمودار به خوبی دیده می‌شود که پیشوند «نا -» بیشترین بسامد (27) دارد و بالاترین درصد (48%) را به خود اختصاص داد است. در مقابل دو پیشوند «ب -» و «وا -» دارای کمترین بسامد (1) و 1/72 درصد از مجموع پیشوندها را به خود اختصاص داده است. مقایسه نمودار 1 و نمودار 2 به وضوح نشانگر تفاوت عمده بسامد پسوند در مقابل پیشوندهای به کار رفته در پیکره زبانی این تحقیق است. به عبارتی دقیق‌تر با توجه به بالاتر بودن بسامد پسوندها و نیز توزیع

گسترده‌تر آنها نسبت به پیشوندها کاملاً مشخص است که پسوندافزایی فرایندی است که به گونه‌ای پربسامد و با تنوع وندی بیشتر در مقابل پیشوندافزایی در اشتقاق و واژه‌سازی کاربرد داشته است. بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان گفت که نظامی در این ساختارها با توجه به بسامد وندها غالباً وندهای فارسی مانند پیشوند «بی-» و پسوند «-ی» را در واژه‌سازی به کار برده است. مانند واژه‌های مشتق «بی‌برگی»، «نامرادی»، «شوربختی». این در حالی است که در زمان نظامی وندهای عربی مانند پیشوند «لا-» بسیار رایج بوده است. با توجه به اینکه فرایند اشتقاق جزء فرایندهای زایای ساخت‌واژی پس از ترکیب مطرح می‌شود، استفاده از این فرایند در امر واژه‌سازی و کاربرد کمتر واژه‌های بیگانه و قرضی، نیز باید به عنوان راهکاری مناسب مورد نظر قرار گیرد. این بدان معناست که با مطالعه و با به کارگیری مستمر واژه‌های مشتق در زبان فارسی امروز، سخنگوی زبان فارسی در مواجهه با واژه بیگانه-ای که از واژه‌های دیگر مشتق شده، به جای استفاده از آن واژه و به دلیل آشنایی با وندهای زایای زبان فارسی، خود به خود یا آگاهانه دست به واژه‌سازی می‌زند و از آنجایی که واژه حاصل به لحاظ معنایی و آوایی و ساختی قابل درک و شفاف است در نتیجه بار جدیدی بر حافظه سخنگوی زبان تحمیل نمی‌کند. برای نمونه پسوند «-ی» که پربسامدترین پسوند پیکره زبانی پژوهش حاضر است در ساخت واژه‌های مشتق فارسی امروز نیز می‌تواند بسیار کاربرد داشته باشد مثلاً در واژه مشتق «افسردگی» که به جای واژه قرضی «depression» از پسوند استفاده شده و یا از وند «-ای» که گونه‌ای از پسوند «-ی» است و تقریباً با بسامد بالا در این پیکره دیده می‌شود در واژه مشتق «جدایی» استفاده شده که به جای واژه قرضی «طلاق» است.

5- نتیجه‌گیری

با در نظر گرفتن واژه‌های مشتق و داده‌های گردآوری شده از پیکره زبانی پژوهش و نیز با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته، می‌توان نتیجه گرفت که پسوندافزایی با بسامدی بالا و بسیار بیشتر از پیشوندافزایی در ساخت واژه‌های مشتق این پیکره کاربرد داشته است که این یافته با نظر شقاقی (1387) و سمیعی (1380) از این جهت که در زبان فارسی اشتقاق از نوع پسوندافزایی بسیار بیشتر از پیشوندافزایی در ساخت‌واژه کاربرد دارد؛ همسویی دارد. پسوند «-ی» و پیشوندهای «نا-» و «بی-» پربسامدترین و در مقابل پسوندهای «-سان»، «-وند»، «-ک»، «-گان»، «-دیس»، «-وش»، «-ور»، «-انی»، «سیر»، «-فام» و «-نا»، «-آگین»، «-گین»، «-زار»، «-لاخ» و پیشوندهای «ب-» و «وا-» کم بسامدترین وندهای به کار رفته در ساخت واژه‌های مشتق پیکره حاضرند. یافته‌های پژوهش حاضر نیز با یافته‌های میرهاشمی (1375) از این حیث که پسوند «-ی» و پیشوند «بی-» با بسامد بالا و به طور زایا در واژه‌سازی‌های سعدی به کار گرفته شده؛ همسویی دارد. با پژوهش‌هایی بر آثار منظوم و منثور زبان فارسی به صورت منظم و گسترده می‌توان مسیر تحولات زبانی از جمله روند واژه‌سازی و گرایش‌های

گوناگون آن را پیگیری کرد. از این رهگذر می‌توان ساز و کارهای واژه‌سازی را در زبان فارسی شناخت و ارزیابی نمود و دلایل پویایی و گسترش برخی و توقف و کنار ماندن برخی دیگر را در فارسی امروز یافت.

منابع

- رضی پور، سپیده (1383). *بررسی فرایند اشتقاق در دوره‌های سه گانه زبان فارسی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- سمیعی، احمد (1380). «ترکیب و اشتقاق دو ابزار واژه‌سازی»، مجموعه مقالات نخستین هم‌اندیشی مسائل واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- شقایق، ویدا (1387). *مبانی صرف، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)*، چاپ دوم، پاییز.
- صادقی، علی اشرف (1372). «شیوه‌ها و امکانات واژه‌سازی در زبان فارسی معاصر»، *مجله نشر دانش*، شماره 2، 157-163.
- طباطبایی، علاء الدین (1382). *اسم و صفت مرکب در زبان فارسی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کشانی، خسرو (1371). *اشتقاق پسوندی در زبان فارسی امروز*، تهران: مرکز نشر دانشگاه.
- کلباسی، ایران (1371). *ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ چهارم.
- میرهاشمی، علی (1375). *بررسی روندهای ترکیب و اشتقاق در بوستان سعدی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- نظامی، الیاس بن یوسف (1378). *خسرو و شیرین نظامی گنج‌ای*، تصحیح حسن وحید دستگردی، نشر قطره، چاپ دوازدهم، پاییز.
- Aronoff, M. and Kirsten Fudeman (2010). *What is Morphology*, Blackwell Publishing LTD, 2nd edition.
- Bauer, L. (1983). *English word – Formation*, Cambridge: Cambridge university Press
- Booij, G. (2005). "Compounding and Derivation: Evidence for Construction Morphology", *Wolfgang University*, 1-21. www.hum2.leidenuniv.nl/booijge/publicaties.htm.
- Gillon, S. Berndan (1990). "Sanskrit Word Formation and Context Free Rules", university of Toronto twpl. library. U toronto. Ca / [index, php / twpl / article / down load / 6370 / 3358](http://index.php/twpl/article/download/6370/3358).
- Haspelmath, M. and Andrea D. Sims (2010). *Understanding Morphology*, Hodder Education, 2nd edition.

Jensen , J. T.(1990). *Morphology: Word Structure in Generative Grammar* , John Benjamin's publishing.

Katamba , F.(1993). *Morphology* , Macmilian Press LTD.

Kavčič , A.(2004).” Compounding “, *Grammar Seminar paper* , University of Ljvbljana ,1-18.[www.englishlistika . info / podatci / razno / compnding . pdf](http://www.englishlistika.info/podatki/razno/compnding.pdf).

سلسله ادب
